

RECENZJE, OMÓWIENIA, NOTY

**Čeština v dialogu generací, red. Jana Hoffmannová,
Olga Müllerová, Academia, Praha 2007, 455 s.,
ISBN 978–80–200–1549–5.**

Čeština v dialogu generací jest pracą zbiorową Jiřego Zemana, Jany Hoffmannové, Olgi Müllerové, Světlý Čmejrkové, Lucii Jílkové i Martina Havlíka. Tematem zbioru jest współczesny język czeski opisany z pozycji socjolingwisty, ale i aktu komunikacji. Poszczególne części napisali: *Úvod* (Jana Hoffmannová, Jiří Zeman), *Pár poznámek k výslovnosti, prozodii, morfologii, syntaxi, výstavbe textu* (Olga Müllerová, Jana Hoffmannová), *Vzpomínkové vyprávění a jejích časové dimenze* (Olga Müllerová, Jana Hoffmannová), *Přepínání mezi dobovými pojmenováváními registry* (Jiří Zeman), *Postoje, hodnocení a jejich stereotypní vyjadřování v autobiografických narrativech nejstarších Čechů* (Jana Hoffmannová, Olga Müllerová), *Příhody jako strukturní komponent narativních interview* (Olga Müllerová), *»Reprodukce« cizí a vlastní řeči* (Jana Hoffmannová), *Vzpomínky a paměti jako narativní diskurz* (Světlá Čmejrková), *Dotazníkový dialog mezi nejstarší a nejmladší generací* (Lucie Jílková), *Vysvětlovací sekvence v dialogu starších a mladších* (Jana Hoffmannová), *Opakování jako součást výstavby vyprávění a interaktivního rozměru narativního interview* (Jana Hoffmannová, Olga Müllerová), *Dotyky spisovnosti a nespisovnosti v opakovacích sekvencích* (Jana Hoffmannová), *Protetické v- ve vyprávění starých Středočechů* (Jana Hoffmannová), *Postpozitivní »žejo, jo« ve vzpomínkovém vyprávění* (Olga Müllerová), *Tempo řeči seniorů* (Martin Havlík), *Specifické rysy verbálních projevů způsobené stárnutím* (Jiří Zeman).

Jak píšou autorzy wstępu, w zbiorze znajdują się przede wszystkim artykuły dotyczące języka codziennego ludzi w podeszłym wieku oraz sposobu ich wyrażania się w interakcji z młodszym pokoleniem. Za osoby starsze w tej publikacji uznaje się ludzi powyżej 65 roku życia. Zgodnie z czeską opinią społeczną, która w przeciwieństwie do opinii z krajów zachodnioeuropejskich, za osoby „starsze” uznaje obywateli po 75 roku życia, którzy zostali zakwalifikowani przez autorów omawianej monografii do grupy NAJSTARSZA GENERACJA. Starość, jak stwierdzają czescy badacze, związana jest ze zmniejszaniem się kompetencji komunikatywnych, co wywołane jest m.in. gorszym słuchem, problemami z artykulacją itd. Zmiany w komunikowaniu się są wywołane także zmniejszeniem się zakresu pamięci (na przykład powtarzanie tych samych treści wywołane zapominaniem).

Materiałem badawczym wykorzystanym przez autorów były m.in. nagrania magnetofonowe sporządzone w latach dziewięćdziesiątych XX wieku oraz na początku XXI wieku. Nagrania zawierały rozmowy między osobami starszymi (rozmowy ośmiu mężczyzn i siedemnastu kobiet w wieku między 70 a 96 lat) a młodymi rozmówcami (studentki, wnuki, sąsiadki respondentów). Respondentkami oraz respondentami były zazwyczaj osoby z podstawowym lub średnim wykształceniem (osoby z wykształceniem wyższym były wśród nich rzadkością), które o nagrywaniu ich wypowiedzi wiedziały. Większość spośród starszych interlokutorów pochodziła z Pragi lub też w tym mieście przeżyła większą część swojego życia. (Trzeba tu dodać, że opisy dokonane przez O. Müllerową, J. Hoffmannową oraz M. Havlíka były oparte na wspomnianych wyżej nagraniach, pozostali autorzy opierali swe analizy na innych materiałach źródłowych.)

We wstępie znajdują się rozważania na temat społecznych i biologicznych aspektów starzenia się. Sprecyzowane są pojęcia osób starszych i osób w podeszłym wieku. Badania przeprowadzone zostały na respondentach powyżej 75 roku życia a rozmowy z nimi dotyczyły czasów I wojny światowej. Badaczami byli głównie naukowcy z Instytutu Języka Czeskiego Czeskiej Akademii Nauk. Badania opierały się na materiale zgromadzonym podczas rozmów ankietowanych z osobami młodymi. W rozdziale drugim opisano fakty dotyczące wymowy i prozodii języka, którym posługują się osoby starsze. Rozdział trzeci poświęcony jest tematowi wspomnień i ich różnorodności czasowej – opowiadania dotyczą zamierzchłej i późniejszej przeszłości. Kolejny rozdział mówi o tym, jak osoby należące do najstarszej części społeczeństwa przeprowadzają werbalną strukturyzację miasta. W jaki sposób zmieniają treść opowiadań z czasów odległej przeszłości do czasów obecnych. Piąty rozdział dotyczy tematyki postaw, wartościowania oraz ich stereotypowego wyrażania w opowieściach autobiograficznych najstarszych Czechów. Dalej autorzy zbioru piszą na temat tego, w jaki sposób osoby starsze opowiadają o wydarzeniach, przytaczają czyjąś wypowiedź, opowiadają swoje wspomnienia. Opisany jest także dialog oparty na pytaniach między najstarszą a najmłodszą generacją, sekwencje objaśniające w dialogu osób starszych i młodszych, powtórzenia jako część rozmowy między przedstawicielami dwóch wyżej wspomnianych generacji, język literacki i nie-literacki w tychże rozmowach, protetyczne v- w opowiadaniach starszych mieszkańców środkowych Czech, postpozycyjne *žejo, jo* we wspomnieniach oraz tempo mówienia osób starszych, a także specyficzne cechy wypowiedzi wywołane starzeniem się.

W zbiorze tym na szczególną uwagę zasługuje przede wszystkim artykuł Jany Hoffmanowej zatytułowany *Vysvětlovací sekvence v dialogu starších a mladších*. Zdania służące wytłumaczeniu jakiegoś pojęcia bądź wydarzenia, o których mowa w artykule, mają olbrzymie znaczenie w komunikacji przedstawicieli różnych grup wiekowych. Starsi rozmówcy często używają w rozmowie archaizmów leksykalnych

bądź też frazeologicznych czy historycznych połączeń wyrazowych. Ponadto w ich wypowiedziach pojawiają się także germanizmy, które w czeszczyźnie ich lat młodości były bardziej popularne niż obecnie. W związku z tym w akcie komunikacji pojawiają się zdania wyjaśniające (zdania tłumaczące), których inicjatorem jest zarówno interlokutor starszy (dalej skrót S), jak i młodszy (M). Proces ten zainicjowany przez starszego rozmówcę jest spowodowany przewidywaniem przez osobę starszą nieznamości wyrazu lub wydarzenia przez rozmówcę młodszego. Niekiedy tego typu wyjaśnienia opatrzone są wypowiedzią o charakterze metajęzykowym, a czasami jedynie środkami dźwiękowymi (np. pauzą, modulacją wypowiedzi wyrażającą zastanawianie się rozmówcy).

Zdania wyjaśniające pojawiają się także w wypowiedziach osób młodszych, które inicjują takie wypowiedzi w kilku przypadkach. Autorka wspomnianego artykułu podzieliła je w zależności od funkcji, jaką pełnią, na kilka grup:

- a) pytania dotyczące różnego rodzaju niezrozumiałych wyrazów,
- b) pytania mające na celu zidentyfikowanie osoby (niezrozumienie tematu rozmowy z powodu nieznamości postaci, występujących w rozmowie),
- c) pytania mające na celu zidentyfikowanie miejsca (niezrozumienie tematu rozmowy z powodu nieznamości realiów przestrzennych),
- d) pytania, które mają na celu określenie czasu (niezrozumienie tematu rozmowy z powodu nieznamości relacji czasowych),
- e) pytania dotyczące miejsc i zmian z nimi związanych, będących wynikiem upływu czasu (stereotypizacja lub archaizacja relacji przestrzennych).

Każdej z tych kategorii autorka przypisuje odpowiedni rodzaj zdań lub pytań uzupełniających rozmowę. I tak pytania znajdujące się w pierwszej kategorii dotyczą sytuacji, kiedy młodszy rozmówca nie zrozumie wyrażenia użytego przez osobę starszą. Reakcją na to zdarzenie jest przerwanie wypowiedzi starszego interlokutora i zadanie pytania wyjaśniającego dane pojęcie. W ten sposób powstałe wątpliwości wyjaśniane są zazwyczaj w kilku replikach (minimalnie trzech). Ostatnią z nich jest sygnał zrozumienia przekazany przez osobę zadającą pytania (werbalny lub fonologiczny). Pytania mające na celu identyfikację osoby (w przeciwieństwie do poprzedniej grupy, w której przeważały pytania nazwane przez autorkę dopełniającymi) są zazwyczaj równomiernie podzielone na pytania dopełniające i pytania upewniające. Za pomocą pytań upewniających, których – nawiasem mówiąc – interlokutor nie musi zadawać za pomocą intonacji pytania, rozmówca upewnia się, czy jego interpretacja wypowiedzi drugiej osoby jest właściwa. Pytań dopełniających używa natomiast wtedy, kiedy gubi się w toku wypowiedzi swojego rozmówcy i stara się dociec faktu, którego nie rozumiał. W pytaniach dopełniających zazwyczaj na końcu pojawiają się zaimki pytające (np. *A Mirek to kto?*, *A to powiedział kto?*). W pytaniach mających na celu

identyfikację miejsca pojawiają się także pytania upewniające i dopełniające, ale także pytania typu pośredniego, np.:

- S Na Dlážděnce tam byl nákej domek
M Na Dlážděnce (?) to je takhle?
S = nad nad tou zahradou trojskou

W kategorii pytań dotyczących czasu akcji opowiadania pytania dopełniające stawiają przed osobą starszą wymagania dłuższej wypowiedzi, dlatego w sytuacji niepewności lub niezrozumienia sekwencji dialogu młodszy rozmówca zazwyczaj próbuje przybliżyć opowiadającemu czas w postaci pytania upewniającego (np. *To bylo jeszcze przed wojną?*, *To bylo podczas wojny?*). Podobną funkcję pełnią tu konstatacje (np. *To bylo chyba podczas wojny.*). Wyjaśnienia odnośnie do miejsc i ich zmian wynikających z upływu czasu należą do wypowiedzi bardziej skomplikowanych, wielowarstwowych. Łączy się w nich czas z miejscem (np. *Co tam bylo?*, *Co tam jest teraz?*). Najczęstszą strukturą odpowiedzi na wszystkie wyżej wymienione rodzaje pytań jest rozpoczęcie zdania od: *to je/sou/byli...* (*to jest/są/byli...*). Często w odpowiedziach pojawiają się wyrazy użyte w pytaniu, a nawet powtórzenia całego pytania.

Ważnym elementem dyskursu międzypokoleniowego, na który zwraca uwagę autorka artykułu, są „podpowiedzi”, których młodszy rozmówca używa w momencie, kiedy osoba starsza nie potrafi sobie przypomnieć jakiegoś wyrazu. Nie należą one do warstwy metatekstowej, ale warstwy właściwej. Podobnie rzecz się przedstawia w sytuacji, w której osoba starsza sprawdza, czy młodszy rozmówca potrzebuje dodatkowego wyjaśnienia, zapobiegającego nieporozumieniu (inicjowane z reguły pytaniem *Dlaczego?*). Wywołują one dość rozbudowane boczne wątki dyskursu głównego.

Analiza konwersacyjna, którą autorka przyjęła podczas opisu materiału badawczego, wydaje się w pełni zasadna. Ponadto została ona uzupełniona o językoznawczą metodologię interdyscyplinarną. Czy zawsze jest to słuszne rozwiązanie, pozostaje pytaniem do szerszej dyskusji. We współczesnej analizie dyskursu werbalnego takie rozwiązanie spotyka się nader często.

Ciekawym uzupełnieniem analizy jest lista wyrazów, frazemów i terminów specjalistycznych, które wymagają wyjaśnienia; lista najczęstszych pytań, pojawiających się w materiale badawczym; lista wskaźników zespolenia, za pomocą których starszy interlokutor wprowadza zdanie wyjaśniające, dopełniające itd.; lista środków sygnalizujących, że starszy rozmówca zapomniał dane słowo, oraz środków, przy pomocy których osoba starsza sprawdza znajomość zdarzenia/osoby itp. przez młodszego rozmówcę oraz wypis środków, które sygnalizują, że młodszy interlokutor zrozumiał wyjaśnienie.

Na zakończenie warto dodać, że cały zbiór artykułów jest wynikiem wieloletnich badań naukowych nad językiem osób w podeszłym wieku.

Omawiana praca stanowi ciekawy przykład analizy współczesnego dyskursu na temat języka, jakiego używają ludzie w podeszłym wieku. Z pewnością zainteresuje wielu czytelników, nie tylko osoby zajmujące się socjolingwistyką.

Emilia Deutsch, Poznań